

2.2.1.5 KUNST

LEESWIJZER

*"Borders are scars on the face of the planet"*Gogol Bordello¹

1

Geulen (E.) & Kraft (S.), *Grenzen im Raum. Grenzen in der Literatur*, Berlin, 2010.
Belangrijk overzicht van de betekenis die aan grenzen gegeven wordt in de literatuur is.

Borders/Aesthetics. Tromsø, 2010-2013.

uit.no/hsl/borderaesthetics [accessed: 08-01-2023]; <https://twitter.com/bordaesth>.

Conferentie aan de universiteit van Tromsø (Noorwegen) over grenzen en cultuur.
De interactie van grensvorming en -beleving met esthetiek, in de eerste plaats de culturele expressie d.m.v. 'cross-border' narratieven, is zelfs een onderzoeksveldje, met een eigen benaming *border poetics* (*grenspoëzie*), geworden:
<http://en.uit.no/forskning/forskningsgrupper/gruppe?p_document_id=344750>.

Borders in Globalization Review (BIG_Review). Academic and artistic explorations of borders in the 21st century, University of Victoria (New Brunswick, Canada), 2018-.
<<https://journals.uvic.ca/index.php/bigreview>> [accessed 08-01-2023].
Periodiek.

Hoofdredacteur is Emmanuel Brunet-Jailly.

Geeft ook de *Borders in Globalization Book Series (BIGB/ BIG_Books)* uit.

2

Lefebvre (V.), Epinaux-Poignant (E.) & Flores-Longou (M.), *Frontières au cinéma*, Paris, 2019.

Amalhat-Szary (?), *'Border Art', signe de la fermeture du monde?* France Culture, 4 maart 2019.
Video.

¹ "Grenzen zijn littekens op het gelaat van de aarde", in: *We Rise Again*, 2013, van de Amerikaanse muziekgroep Gogol Bordello.

Maury (C.) & Ragel (Ph.) o.r.v., *Filmer les frontières*, Saint-Denis, 2015.

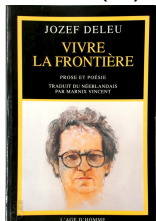
Frontières / Grenzen / Borders, in: *Passa Porta magazine*, 0, s.d. (2011).
Themanummer door het Brussels Dichterscollectief, onder redactie van Paul Buekenhout en Francis Guusy in het nulnummer van de periodieke publicatie van het gelijknamig internationaal literatuurhuis in Brussel.
(Voor de inhoud, cf. *passim*).

Botsford-Fraser (M.), *PEN-writers without borders / PEN-schrijveres zonder grenzen / PEN-écrivains sans frontières*, in: *Passa Porta magazine*, 0, s.d. (2011). 121-123.

Lunde (H.), *There are limits to what I do not understand / Er zijn grenzen aan wat ik niet begrijp / Il y a des limites à ce que je ne comprends pas. Writers, borders and cities of refuge / Schrijvers, grenzen en toevluchtsoorden / Ecrivains, frontières et cités refuges*, in: *Frontières / Grenzen / Borders*. Themanummer *Passa Porta Magazine*, 0, s.d. (2011), 117-120.

Anseeuw (M.) (sam.), *Grenzen: 22 02 1999, 12 11 1999: 107 km*, Gent-Breda, 2000. Project over grensoverschrijdende samenwerking, door de Gentse Hogeschool voor Wetenschap en Kunst Sint-Lucas Beeldende Kunst en de Bredase Hogeschool Brabant. Grafisch zeer verzorgd en origineel. Behelst lezingen, een film (Andrej Tarkovski's *Stalker*, 1979), workshops (o.a. *VerGrenzen*, over de invloed van zichtbare en onzichtbare grenzen in de stad Gent) naast presentaties en een afsluitende tentoonstelling in Breda.

Deleu (J.), *Vivre la frontière: prose et poésie*, Lausanne, 1999.

Enkel de inleiding (door vertaler Marnix Vincent, 7-11) en deel 1 (*Citoyen de la frontière*, 13-18) specifiek over de grens.

Chilton (P.A.), The semantics of boundaries, in: *Journal of Contemporary European Studies*, 6, 1998, 12, 12-25.

Van Damme (C.), *Het fenomeen grens in de beeldende kunst*, in: Daelemans (A.), De Keyser (R.), Goossens (M.), Janssens (M.) & Masson (I.) o.r.v., *Met uitzicht op Europa*, Leuven-Apeldoorn, 1995, 127-132.

Colomina (B.), *Slaglinies*, in: *Vertoog en Literatuur. 1. Lijn. Grens. Horizon*, Leuven, 1993, 71-86.
Beschrijft het concept grens in de architectuur.

3

LITERATUUR

Bernauw (P.), *Grenspaal 151*, Averbode, 1990.
Jeugdverhaal.

Bernlef (J.), *Grensgeval*, Amsterdam, 1972.

Boudier-Bakker (I.), *Grenzen*, Amsterdam, s.d. [1917?].

Buzatti (D.), *Il deserto dei tartari* 1940.

De Italiaan Dino Buzatti (1906-1972) beschreef in deze roman, vertaald als *De woestijn van de tartaren* (Amsterdam, 2006), de grenszone tussen twee mythische identiteiten. Verfilmd in 1975 onder dezelfde titel.

Crossing Border, Antwerpen, 2002.
Literatuur- en muziekfestival.

De Donker (A.), *Grenzen*, Arnhem, 1929.

Dee (R.), *Boundaries. A novel*, Port Washington, 1979.

Den Hertog (A.), *Grens-incident: blijspel in 3 bedrijven*, Zaandijk, 1937.

De Wit (J.), *Grensbewoners*, Antwerpen, 1997.

Tast de intermenselijke psychologische grenzen af, die vaak drempels en zelfs kloven blijken te zijn.

D'Oliveira (E.), *Grenzen*, Amsterdam, 1921.

Dyserick (P.), *De grensganger*, Leuven, 2000.

Elich (L.), *Grenzen. Eenakter*, Antwerpen, 1954.

Gracq (J.), *Rivage des Syrtes*, Paris, 1951.

Roman van de Franse auteur Julien Gracq (1910-2007) over de grens als alarmerende plek, de frontlinie van een conflict.

Gracq (J.), *Un balcon en forêt*, Paris, 1958.

Roman gesitueerd in de Ardennen.

Greshoff (J.), *Grensgebied*, Amsterdam, 1950

Hemmerechts (K.), *Zonder grenzen*, Amsterdam, 1992.

Hertmans (S.), *De grenzen van woestijnen*, Amsterdam, 1989

Høeg (P.), *Grensgevallen: een roman*, Amsterdam, 1995.

Vertaling van: *De måske egnede*, København, 1993.

Jonckheer (K.), *Grenzen doen zeer*, in: *Grenzen van papier en pijn*, Hasselt, 1963, 75.

Lemahieu (F.), *De andere kant*, Antwerpen, 1989.
In zeven verhalen verkent de auteur evenveel soorten grensgebieden.

McCarthy (C.), *The Border Trilogy*, 1992-1998.
Verzamelnaam voor drie boeken van de Amerikaanse auteur Cormac McCarthy (*All the pretty horses*, *The Crossing* en *Cities of the plain*). Vertaald als *Grenstrilogie*.
Speelt zich af in de grensstreek VS//Mexico.

Mulisch (H.), *De grens*, Amsterdam, 1976.

Murnane (G.), *Grensgebieden*, Amsterdam, 2021.
Vertaling van *Border Districts*, Melbourne, 2017.
<https://jkleest.nl/2021/06/grensgebieden-gerald-murnane/>

Portocarero (H.), *Grenzen genezen*, Antwerpen, 1990.

Coetzee (J.M.), *Waiting for the Barbarians*, 1980.

Roland Holst (A.), *Omtrent de grens*, Den Haag, 1960.

Sax (A.), *Grensgangers*, Leuven, 2015.
Kinderboek over het leven achter de muur in Oost-Berlijn.

Selected poems by Tomas Tranströmer. Translated by Patsy Crane, Louisville, 2015.
Hét onderwerp in de dichtkunst van de Zweedse Nobelprijs literatuurwinnaar Tomas Tranströmer is het liminale: grenslijnen tussen waken en slapen, het bewuste en onbewuste, extase en verschrikking, het publieke en het innerlijke zelf; steeds weer alluderen zijn gedichten naar grensposten, grenzen, kruispunten (uit inleiding door David Wojahn in: *Bright Scythe. Selected poems by Tomas Tranströmer*. Translated Patsy Crane, Louisville, 2015).

Seynaeve (K.), *Grenzen*, Averbode, 2000.

Sierksma (F.), *Grensconflict*, Amsterdam, 1970.

Stassaert (L.), *Vergeten grens*, Gent, 1974 (Yang poëzie reeks, 46).

Vacher (R.), *Grensgebieden: roman*, Amsterdam, 1988.

Van Erkel (G.), *De grote honger*, Averbode-Apeldoorn, 1990, 35-72.
Een koppeltje komt in 1871 om tijdens een sneeuwstorm vlakbij de grensmaal tussen België en Pruisen van 1815 tot 1918 (het 'Kruis der Verliefden' dat vlakbij de maal werd geplaatst staat er nu nog, de maal niet meer).

Van Hout (J.), *Grensgeval*, Amsterdam, 1979.

Van Leeuwen (J.), *Hier*, Amsterdam, 2018.
Roman over een grensbewaker die de wereld door een paranoïde bril bekijkt.

Van Toorn (W.), *Leesbaar landschap*, Amsterdam, 1998.

Roman van dichter Willem van Toorn, die de onmogelijkheid van het grenzeloze beschrijft.²

Verwey (A.), *Goden en grenzen*, Amsterdam, 1920.

Vestdijk (S.) & Van Deel (T.), *De grenslijnen uitgewist: nagelaten verhalen*, Amsterdam, 1984.

Viaene (B.), *Over de grens*, Haarlem, 1986.

Wilders (F.), *Grensconflict*, 's-Gravenhage, 1948.

Buzatti (D.), *Il deserto di tartari*, 1940.

BEELDENDE KUNST

Borders. Over botsen, balanceren en bewegen tussen jezelf, de ander en de wereld. Tentoonstelling Gents Universiteitsmuseum & Plantentuin (GUM), 26.03.2026 - 11.04.2027, Tentoonstellingscatalogus, passim en 52-53.

*Jonctions/Verbindingen*10.

Interdisciplinair festival eind 2007 in La Bellone te Brussel.

Berlin-Istanbul Quartier Artist Platform, *Borders and Boundaries*, 2015.

Zeven kunstenaars brengen foto's, prints, schilderijen en videoinstallaties samen rond fysische en politieke barrières in het leven van elk individu.

[https://www.google.com/search?](https://www.google.com/search?q=exhibition+boundaries+borders&oq=exhibition+boundaries+borders&aqs=chrome..69i57.10157j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8)

[q=exhibition+boundaries+borders&oq=exhibition+boundaries+borders&aqs=chrome..69i57.10157j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8](https://www.google.com/search?q=exhibition+boundaries+borders&oq=exhibition+boundaries+borders&aqs=chrome..69i57.10157j0j4&sourceid=chrome&ie=UTF-8)

Chong Wai (I.), *Chapter B: An Artistic Archive of Borders*, 2018.

[<isaacchongwai.com>](http://isaacchongwai.com)

Waar en wanneer we ook zijn, er zijn altijd lijnen en vormen voor of achter ons die ons bestaan bepalen: grenzen. Deze tentoonstelling brengt een aantal oude en nieuwe werken (installaties, objecten, foto's, video's) samen van de Hongkongse kunstenaar Isaac Chong Wai (°Guangdong, 1990), om de vorming van grenzen en hun relatie tot de hedendaagse wereld te onderzoeken.

Frontières invisibles, Oostkamp, 2009.

Catalogus voor de tentoonstelling in Rijsel van meer dan zeventig Europese kunstenaars van een twintigtal nationaliteiten in het kader van verschillende evenementen rond het steeds veranderend, "elastische", "XXL" Europa waarvan de grenzen steeds meer naar het oosten opschuiven.

² L. Gruwez, Huiswaarts vallen, in: *De Standaard*, 5 juni 2009, L13.

Gomez-Pena (G.) (o.l.v.) *Taller de Arte Fronterizo / The Border Art Workshop*, 1984-1990.
Workshop in Raza (nabij San Diego).

SCHILDERKUNST

De Cock (G.), *Compositie*, 1966 (gouache op papier).

Gilbert De Cock (1928-2007) is één van de belangrijkste vertegenwoordigers van de Belgische naoorlogse geometrische abstractie (o.m. winnaar van de Europese prijs voor Schilderkunst van 1966). Centraal in zijn werk staan een zeer beperkt aantal geometrische vormen, m.n. de cirkel en het vierkant: de cirkel vertegenwoordigt het oneindige (het hemelse) en het vierkant de grens (het aardse).

Jacobs (L.F.), *Thresholds and boundaries: liminality in Netherlandish art (1385-1530)*, London - New York, 2018.

Toont aan dat de studie van grenzen en drempels in de kunst van de Nederlanden van de late middeleeuwen en de vroege moderne tijden (eind 14e-begin 16e eeuw) de werken een diepere betekenis gaven: het boek gaat in op de vaak veronachtzaamde betekenissen van het drempel-motief toen.

BEELDHOUWKUNST / INSTALLATIES

Eerdekens (F.), *Twijfelgrens*,
<z33.be/openruimte/twijfelgrens/>

Fred Eerdekens plaatste (in opdracht van Z33, “grensverleggende kunstinstelling in Hasselt op een kruispunt van kunst, design en architectuur” en de Provincie Limburg) in Borgloon met dat titelwoord een ‘geplooid lijn’ in het landschap (langs de wandelweg tussen de Grootloonstraat en de Romeinse Kassel) – echter enkel leesbaar wanneer men het uit een specifieke positie bekijkt.

Havermans (F.), *Grenskapel*,

Beeld van Frank Havermans in Ottersum, op de grens tussen Nederlands Limburg en Duitsland.

Cf. M. Hendryckx, Ottersum-Veedijk 2, in: *De Standaard Weekblad*, 29 januari 2022, 62.

Meesen (V.), *Interzone*, 2000-2002.

Project van de Belg Vincent Meesen over landschappen gelegen aan grensovergangen (Marokko // Spanje en Mexico // VS) als politiek beladen plaatsen (*disputed places*).

Rael (R.) & San Fratello (V.), *Teeter Totter Wall*, 2020.

<https://www.theguardian.com/artanddesign/2021/jan/19/pink-seesaws-across-us-mexico-border-named-design-of-the-year-2020?CMP=share_btn_link>

Roze wippen tussen de spijlen van de hekken door op de grens VS//Mexico bij El Paso en Ciudad Juárez, zodat kinderen aan weerszijden samen kunnen schommelen.

Rovner (M.), *Makom IV*, 2011.

De Israëlische kunstenares Michal Rovner creëert kolossale structuren, hier met donkere stenen van de grens tussen Syrië en Israël.

Over het creatief proces is er de film van François Combin *The Making of Makom*, 2011: <https://www.urubufilms.net/en/film/making-of-makom-michal-rovner/>

Van Essche (E.) o.r.v., *Aborder les bordures: l'art contemporain et la question des frontières*, Bruxelles, 2014.

Neerslag van het colloquium rond de wissel van paradigma bij de benadering van grenzen in de kunst (en de geopolitiek).

Vermeulen (F.), *Grenzen: beeldend werk*, Antwerpen, 2012.

Wei Wei (A.), *Good fences make good neighbors*, New York, 2017-2018

Tentoonstelling van de Chinese dissidente kunstenaar Ai Wei Wei die doorheen New York op meer dan 300 publieke plaatsen metalen afscheidingen liet zetten, rond monumenten, gebouwen enz. om de nood aan hrensmuren in vraag te stellen.

Voor de catalogus, cf. <publicartfund.org> (met interactieve kaart).

Meer in: Baume (N.) m.m.v. Palmer (D.S.) & Statkopolou (K.), *Ai Wei-Wei, Good fences make good neighbors*, [navt], 2019.

Elgaland-Vargaland.

In 1992 richtten de Zweedse conceptuele muzikanten Carl Michael van Hausswolff en Leif Elgren het virtuele koninkrijk Elgaland-Vargaland op: zij claimen de grenzen van alle landen, geografische zowel als digitale, ook de grens tussen leven en dood.

PATCHWORK / QUILTING

Sedleniece (G.), *Baltic Borders*.

Letse quilter, o.a. tentoongesteld in Edingen, 2019.

Birmingham Festival of Quilts-2018-Boundaries.

FILM

Akerman (Ch.), *De l'autre côté*, 2002.

Film van de Belgische Chantal Akerman.

Angelopoulos (Th.), *To meteoro vima to pelargou*, 1991.

De Griekse filmregisseur Theodoros Angelopoulos behandelt het thema grens op militair, politiek, ethisch en emotioneel vlak, rond vluchtelingen in een grensplaats in noord-Griekenland.

Bahrani (R.), *Man Push Cart*, 2005.

Film van de Iraans-Amerikaanse cineast Rahmad Bahrani over een man die alles verloren heeft in het leven en met een karretje op zoek is naar een nieuwe thuis: wanneer die grens voor zichzelf ten opzichte van de wereld blijft ontbreken, heeft die reis ook geen zin meer.

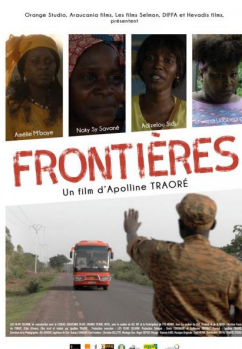
Bitton (S.), *Mur*, 2004.

Film van de Frans-Marokkaanse cineaste Simone Bitton rond het Israëlisch-Palestijns conflict.

Sen (S.), *Wagah*, 2009.

Kortfilm over een dagelijks ritueel rond de enige grensovergang India // Pakistan. De documentaires van de Bengaalse filmmaker Supriyo Sen gaan over de grenzen van India.

Traoré (A.), *Frontières*, 2018.

Film van Apolline Traoré uit Burkina Fasso over de dramatische gevolgen van migratie.

Wenders (W.), *Der Himmel über Berlin*, 1987.

Film van de Duitse regisseur Wim Wenders waarin de Berlijnse Muur reuzegroot en dreigend een rol als grens / einde én bescherming speelt.

De Grens. 1984.

Nederlandse speelfilm over hoever een journalist zich kan engageren.

Karaula, 2006.

Film (*Grenspost*) van de Kroaat Rajko Grlic.

Kim ki-duk, *De kustwacht*, 2002.

Absurdistische film over de bewaking tot het uiterste van de gedemilitariseerde zone tussen de Korea's.

FOTOGRAFIE

Dewaele (D.), *Afbakeningen*, Gent, 2022.

Met inleiding door Ronald Van de Sompel (*Afbakeningen Over gevonden situaties en de esthetische dimensie van het alledaagse*); begeleidde een gelijknamige tentoonstelling in het M HKA in 2022.

Fotografisch verslag van een onderzoekstocht naar afbakeningen, markeringen en signalisaties in het publieke domein (afzetlinten, baren, dranghekken, kleefband, verkeersblokken en -kegels...). Deze 'gevonden situaties' (*situations trouvées*) onderbreken, zonder taal, de bewegingsruimte met nieuwe, tijdelijke begrenzingen. De kunstenaar (°1950) experimenteerde reeds in de jaren 1970 met het afbakenen van een deel van de ruimte en het aanbrengen van tijdelijke grenzen op vloeren en wanden; hij fotografeerde in Brugge toen ook stopborden die wandelaars het toegang tot een (ook publieke) plaats ontzeggen en zo het 'recht op rondlopen' 'Rebecca Solnit) begrenzen.

Eberhard (R.), *Human Territoriality*.

rogereberhard.com/human-territoriality/ (accessed 30-06-2021)

Fotograaf Roger Eberhard toont plaatsen van 'verdwenen' grenzen, vroegere demarcatielijnen, waarmee hij het ironische wil aantonen in de discrepantie tussen enerzijds de wetenschap dat een grens ooit zal verdwijnen (en waaraan niets nog herinnert) of alleszins van plaats veranderen, en anderzijds de trots en adoratie die ze inspireren.

Jacobs (G.) & Depoorter (B.), *The Line*, 2021.

150jaarstreuvelds.be/node/16

Vlaams Magnum-fotograaf Bieke Depoorter en Amerikaans auteur Gideon Jacobs lieten zich inspireren door Het Lijsternest, de woning van Stijn Streuvels in Ingoogem, om, in beeld en verhaal, te peilen hoe mensen bewust of onbewust hun leven in kaart brengen met grenzen.

Plossu (B.), *La frontera*, 2007.

Fototentoonstelling (Musée de la Photographie, Charleroi) van de Fransman Bernard Plossu over het leven aan de grens VS // Mexico.

MUZIEK

M.I.A., *Borders*, 2016.

<<https://youtu.be/r-Nw7HbaeWY>>

Nenda, *Borders*, 2021

<<https://youtu.be/iTZIBzetZiE>>

In opdracht gemaakt voor het boek van Fabian Sommariva's boek *55 kuriose Grenzen und 5 bescheuerte Nachbarn*

Saint John Ft. Lenny Kravitz, *Borders*, 2019.

<<https://youtu.be/FPHpS34xNf0>>

ERFGOED

Grenzeloos.

Thema van de Vlaamse Erfgoeddag in 2014.